

2. Հետևողականորեն շարունակել նոր նյութերի հայտնաբերման և ձեռքբերման ուղղությամբ տարվող աշխատանքները: Հասկանալի է, որ խոսքը չի վերաբերում պետական հիմնարկություններին, որոնք սահմանված ժամանակը լըրանալուց հետո իրենց նյութերը հանձնում են պետական պահպանության: Խոսքը վերաբերում է մեր երկրի և օտար երկրների պետական ու ազգային արխիվներում եղած հայ ժողովրդի պատմության հետ առնչվող նյութերի իսկականները կամ պատճենները ձեռք բերելուն, մի հարց, որ բավականին դժվարին է և մեծ ջանքեր է պահանջում: Նույնը կարելի է ասել նաև մեր երկրում և Սփյուռքում առանձին անհատ մարդկանց մոտ եղած արխիվային նյութերի ձեռքբերման մասին: Եթե այդ շարվի այժմ, հետագայում ավելի դժվար կլինի կամ անհնարին: Փորձը ցույց է տալիս, որ փոխադարձ ըմբռնման պայմաններում և հայրենասիրական զգացում-

ներից ելնելով այս բնագավառում կարելի է հասնել որոշակի հաջողությունների:

Պետք է հոգալ, որպեսզի արխիվային ֆոնդերը ավելի լայն մասշտաբներով գիտական շրջանառության մեջ դրվեն և օգտագործվեն ի շահ ժողտնտեսության, գիտության և կուլտուրայի և ամենից առաջ՝ պատմական գիտության զարգացման:

Արխիվներին, որպես պատմության գրավոր հուշարձանների, պահպանումը սահմանված է օրենսդրական ակտերով, բայց նրանց պահպանումը որպես քաղաքացիական բարոյական սուրբ պարտականություն պայմանավորված է նաև իր ժողովրդի անցյալի ու ներկայի նկատմամբ ամեն մի անհատի գիտակցությամբ ու ներքին մղումով:

Պատմ. գիտ. դոկտոր Ա. Հ. ՀԱՐՈՒԹՅԱՆԻՅԱՆ

ՄԵԾ ՄԱՋՐԱ ԳՅՈՒՂԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ

Հայտնի է, որ վիմական արձանագրությունները կարևոր նշանակություն ունեն հայ ժողովրդի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության համար: Նրանք հնարավորություն են ընձեռում պարզաբանելու, ճշտելու, լրացնելու ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքին, քաղաքական անցուղարձերին, կրոնա-եկեղեցական հարաբերություններին վերաբերող խնդիրները, ուսումնասիրելու առանձին հուշարձանների, ինչպես նաև թագավորական կամ իշխանական տղերների, մելիքական տոհմերի, բնակավայրերի ու տեղանքի պատմության կնճռոտ հարցերը: Նրանք արժեքավոր նյութ են բովանդակում մակրո- և միկրոտեղանունների, ժողովրդի նիստուկացի, սովորույթների, բնակչության շրջանում տարածված անձնանունների համակարգի և հայոց լեզվի առանձին բարբառների հետազոտման համար:

Արդեն հրատարակվել է գիղման հայ վիմագրության մասնաշարի 6 պրակ, ուր տեղ են

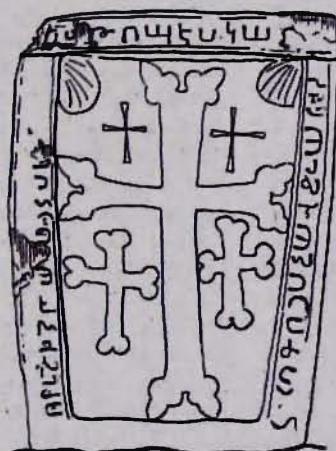
գտնվում պատմական Հայաստանի Սյունյաց աշխարհի Գեղարքունիք, Սողք, Վայոց ձոր գավառների, Ջանգեզուրի, Աղստևի հովտի, Ղարաբաղի և Անի քաղաքի շուրջ 4441 արձանագրություն: Եթիվանիս հրատարակման գործում հատկապես մեծ է վիմագրագետ Ս. Գ. Բարխուդարյանի երախտքը: Որքան էլ բարեխղճորեն ու մանրակրկիտ կատարված լինեն վիմագրական նյութերի հավաքման ու հրատարակության աշխատանքները, որպիսիք են Եթիվանիս հատորները, այնուամենայնիվ, բնականաբար, ենթադրելի է, որ կարող են լինել անտես մնացած արձանագրություններ, աչքից վրիպած կամ ճշտման կարիք ունեցող ընթերցումներ:

Սուրեն Ներկայացնում ենք Վարդենիս շրջանի Մեծ Մազրա բնակավայրի չհրատարակված կամ որոշ բացթողումներ ունեցող արձանագրությունները, տալով նաև պատմական տեղեկություններ գյուղի մասին:

Մեծ Մազրա գյուղը գտնվում է Վարդենիս քաղաքատիպ ավանից 4 կմ հյուսիս-արևելք, Մասրիկ (Մազրա) գետի հովտում, Վարդենիս-Կրասնոսելսկ ավտոխճուղու վրա: Գյուղի հին

1 Հայերեն վիմական արձանագրությունների գիտական նշանակության մասին մանրամասն տե՛ս Դիվան հայ վիմագրության. պր. I, Երևան, 1966, էջ V—XIV: Վիմագրերն ունեն նաև հուշարձանի համար ղեկորատիվ-հարգարողական նշանակություն (տե՛ս Հ. Գ. Խալփախյան. Արձանագրությունները հայկական ճարտարապետական ուսեղծագործության կոմպոզիցիայում.— «Էջմիածին», 1959, Բ, էջ 52—61, Գ, էջ 45—52, Դ, էջ 44—49):

2 Տեղանունն իր հիմքում ունի մազրայ ռարտայք, շրջակայ մշակելի հողերն ռառը, որ Հր. Աճառյանը համարում է «հետին ժամանակի բառ» և նույնացնում արար. MAZΓA՝a ռարտ, հանդա բառի հետ (տե՛ս Նրա Հայերեն արմատական ռառարան. հ. III, Երևան, 1977, էջ 223):

[illegible]

94 13
 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595 2596 2597 2598 2599 2600 2601 2602 2603 2604 2605 2606 2607 2608 2609 2610 2611 2612 2613 2614 2615 2616 2617 2618 2619 2620 2621 2622 2623 2624 2625 2626 2627 2628 2629 2630 2631 2632 2633 2634 2635 2636 2637 2638 2639 2640 2641 2642 2643 2644 2645 2646 2647 2648 2649 2650 2651 2652 2653 2654 2655 2656 2657 2658 2659 2660 2661 2662 2663 2664 2665 2666 2667 2668 2669 2670 2671 2672 2673 2674 2675 2676 2677 2678 2679 2680 2681 2682 2683 2684 2685 2686 2687 2688 2689 2690 2691 2692 2693 2694 2695 2696 2697 2698 2699 2700 2701 2702 2703 2704 2705 2706 2707 2708 2709 2710 2711 2712 2713 2714 2715 2716 2717 2718 2719 2720 2721 2722 2723 2724 2725 2726 2727 2728 2729 2730 2731 2732 2733 2734 2735 2736 2737 2738 2739 2740 2741 2742 2743 2744 2745 2746 2747 2748 2749 2750 2751 2752 2753 2754 2755 2756 2757 2758 2759 2760 2761 2762 2763 2764 2765 2766 2767 2768 2769 2770 2771 2772 2773 2774 2775 2776 2777 2778 2779 2780 2781 2782 2783 2784 2785 2786 2787 2788 2789 2790 2791 2792 2793 2794 2795 2796 2797 2798 2799 2800 2801 2802 2803 2804 2805 2

ՀԱՅԵՒԱՍՏԱՆԻ ՄԵՐԻՒՆՔԻ
ԳԵՂԻ

UFNUZALU PULUKE 24/5
44 23

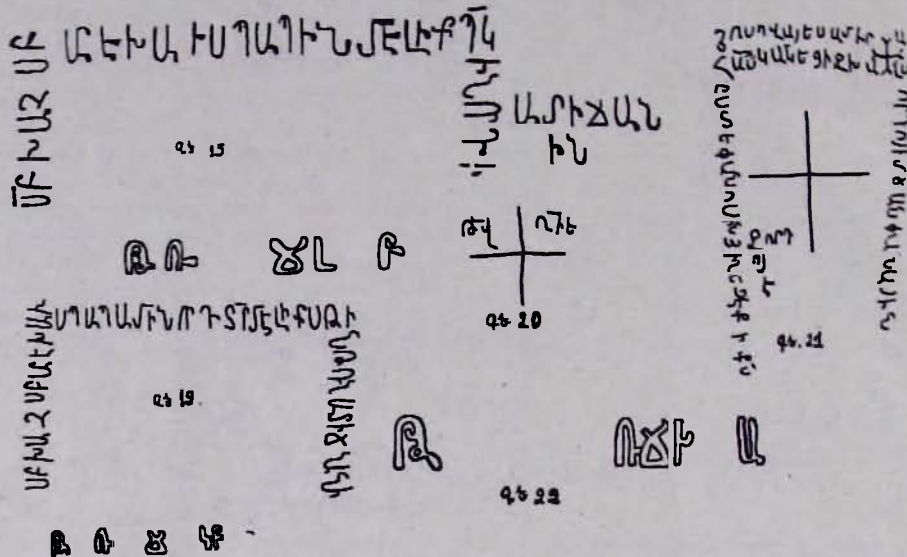
מארגזי המים והמזון

PL 24 B
44.18

44 16

անունը՝ Վայտնի շէ, բայց IX—X դդ. խաչքարերի Վայդ թվում նաև Սյունյաց Գրիգոր իշխանի կողմից 881 թ. կանգնեցված, ըստ արձանագրության՝ ս. Նշան3, իսկ տեղացիների կողմից

«Մուրադ խաչ» անվանված խաչքարերի) առկայությունը փաստում են նրա՝ Նին բնակավայր լինելը։ Մազրան հիշատակվում է Տաթևի վանքի Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու 1532 թ. նվիրատու-

վական վիճագրում, որի համաձայն Դեղարքունիքի մի քանի իշխանների հետ Մազրայի իշ-

Արարբերներից փոխառություն է, անշուշտ, թուրք. niezra, mezraa «արտ, անդաստան, վարելահող, մշակված դաշտ» բառը (տե՛ս Typeukopyeckiiu cловарь, М., 1977, с. 626)։ Մազրա// Մեզրե-ներ կան նաև Հայաստանի այլ վայրերում՝ Վարդենիսի շրջանում (Փոֆո Մազրա)։ Սիսիանի շրջանում (այժմ՝ Բարձրավան), Ղափանի շրջանում (Երեմյանի գյուղ) (տե՛ս Ա. Ա. Ասլանյան, Հ. Ղ. Գրգեարյան, Հայկական ՍՍՀ աշխարհագրական անունների համառոտ բառարան, Երևան, 1981, էջ 127)։ Մազրա Քարիմխան է անվանվել այժմյան Այալաղ (հընում՝ Եղեգիս) գյուղը Եղեգնաձորի շրջանում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 12, 127)։ Մեզրե-ն հայկական գյուղ էր Այալկերտի մոտակայքում, որի բնակիչներն այստեղ էին գաղթել 1877—1878 թթ., Վանա լճի կողմերից (տե՛ս Ա. Հայկունի, Բազմեվանդ ջրարաշխ գավառ. մասն Ա, Վաղարշապատ, 1894, էջ 271)։ Նրանց հետնորդները առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ տեղափոխվել են Կոտայք երևակություն հաստատել այժմյան Արովյանի շրջանի Զովաշեն գյուղում։

3 Դիվան հայ վիճագրության, պր. IV, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1973 (այսուհետև՝ ԴՀՎ, IV), էջ 334։

խանները ևս պարտավորվում էին տարին երկու կապալ (=16 կգ) ձեթ հատկացնել վանքին։ Ոմն Պողոս Մազրեցի է հիշատակվում նույն վանքի Պողոս Պետրոս եկեղեցու արևելյան պատին արտաքուստ փորագրված եռատող արձանագրության մեջ (թվագրվում է XIV դարով)։

Մազրան նշանավոր բնակավայրի վերածվեց հատկապես XVI—XVIII դդ., երբ նրա տերերը դարձան Վերին Խաչենի Դուխյան իշխանական տոհմից XVI դարում սերված և հայոց պատմության մեջ աչքի ընկնող դեր խաղացած Մելիք-Շահնազարյանների (նրանց մի ճյուղն էլ 1603 թ. իշխում էր Վարանգայում և «եսամայի» մելիքություններից մեկն էր)։ Տոհմն այնպիսի համբավ ձեռք բերեց, որ նրա մելիքները հայտնի էին անգամ պարսից շահերին։ 1606 թ. Շահ

4 ԴՀՎ, II, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1960, էջ 27։ Հմմտ. Ս. Ա. Ավագյան, Վիճական արձանագրությունների բառարանություն, Երևան, 1978, էջ 136—139։

5 ԴՀՎ, II, էջ 17։

6 Մանրամասն տե՛ս Լեո. Հայոց պատմություն, հ. III, գ. II («Երկրի ժողովածու», հ. III, Երևան, 1973, էջ 14, 16—20, 224—225, 260 և հտ.)։ Կարապետ եպիսկոպոս. Դուխյանք և Մելիք-Շահնազարյանք (նյութեր հայ մելիքության մասին), պր. Բ), էջմիածին, 1914, էջ 102—104։

Արասր ու միայն հյուրընկալվել է Մադրայում, այսին հատուկ հրովարտակով արտոնություններ շնորհել Մեյիք-Շահնաղարին⁷։

Գյուղում⁸ պահպանված հուշարձանները կենտրոնացված են Մեյիք-Շահնաղարյանների տոհմական, ինչև ժամանակակից գերեզմանոցներում է ավերակ եկեղեցու մոտ Որոշ հուշարձաններ, որոնք ժամանակին Ս. Գ. Բարխուդարյանը տեսել է գյուղամիջում ցրված, 1981—82 թթ. հուշարձանների պահպանման և օգտագործման վարչության գիտաարտադրական արվեստանոցի աշխատակիցների կողմից տեղափոխվել են Մեյիք-Շահնաղարյանների տոհմական գերեզմանոց։

Ա) Մեյիք-Շահնաղարյանների տոհմական զերեզմանոց

Տարածված է գյուղամիջում, գյուղատվեռի շենքի մոտ Տեղում հանդիպում են XVI—XVII դդ. բարձրարվեստ խաչքարեր և տապանաքարեր։

1. Տապանաքար, օրորոցաձև, Հյուսիսային կողմին, խորաններում քանդակված է երեք խաչ, հարավային կողմին՝ կենցաղային տեսարան։ Եղծված արձանագրությունը փորագրված է նույն կողմերում. «ԱՅՍ է ՀԱՆԳԻՍՏ...» ձևերն, ՈՐԴԻ ՄԷԼԻՔ/ՈՒՄԻՆ/ ԲՎ. ՈՃ/ԱՄ (1682) (գծ. 1)։

2. Տապանաքար, օրորոցաձև, Հարավային կողմին՝ երեք խաչ խորաններում, ջրապատված խիստ հողմնահարված արձանագրությամբ, որի հետևանքով են երեքում միայն Հյուսիսային կողմին՝ խնդրի տեսարան և տարեթիվը. «ԲՎ ՌՃԼԴ (1685)» (գծ. 2)։

3. Խաչքար, գեղաքանդակ, ընկած է գետինին, խիստ հողմնահարված է, վերին մասը՝ կոտրված։ Հորինվածքային և մշակման տեսանկյան

7 Պատմության Առաջին վարդապետի Դավրիժեցույ. Վաղարշապատ, 1896, էջ 96—97։ Շահի այցելության մասին է վկայում նաև 1606 թ. ավերարանի հիշատակարանը (տե՛ս Հայերեն ձևագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ գար. հ. Ա, կողմնացին Վաղղեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան. Երևան, 1974, էջ 217—219)։ «Հայ Ժողովրդի պատմության» ակադեմիական հրատարակության IV հատորում (Երևան, 1972, էջ 102) սխալմամբ նշված է 1607 թ.։ Շահ Արասի հրովարտակը տե՛ս և ն. Նշվ. աշխ., էջ 20—21։

8 Մադրայի նորոթյա պատմությունը տե՛ս Մ. Սմրապանյան. Տեղագիր Գեղարքունի ժողովարդ գավառի. Վաղարշապատ, 1895, էջ 606։ Ե. Լալապան. Նոր-Բայազետի գավառ.—«Ազգագրական հանգես», գ. 19, Թիֆլիս, 1910, էջ 23։ Դ. Ալիշան. Սիսական. Վենետիկ, 1893, էջ 71։

ընդանրությունները հաջորդ խաչքարերի հետ նարավորություն են տալիս վերծանել տարեթիվը՝ «ԲՎ ՌՅ (1577)» (գծ. 3)։

4. Խաչքարի՝ բեկոր, կանգնեցված է պատվանդանին 1698 թ. խաչքարի (տե՛ս ստորև, № 20) մոտ։ Հողմնահարված է։ Վարդակից ցած, բուսազարդերի մեջ առկա է միայն տարեթիվը՝ «ԲՎ ՌԻ (1571)» (գծ. 4)։

5. Տապանաքար, բարձր, օրորոցաձև, հարավային կողմին՝ որսի տեսարան, Հյուսիսային կողմին՝ երկու խաչ խորաններում, շուրջը երեք տող թիչ հողմնահարված արձանագրություն. «ԵՍ ՄԻՐ/ԽԱԹ/ՈՒՆ/ԱՍ/ Կ/Ա/Յ/ՆԵՑԻ/ ԽԱՅՍ ՈՒՐԴԻ [Ի]Ս / ՊԱՊ/Ա/ՃԱՆԻՆ/»։ Բավարժում է XVI—XVII դդ. (գծ. 5)։

Բ) Հին զերեզմանոց

Գտնվում է գյուղամիջում, բնակելի տների հանգանությունում։

6. Խաչքար, խիստ հողմնահարված է, թիկունքի արձանագրությունը (8 տող)՝ վրասված. «Ա(ՍՏՈՒՄՈ)Վ ՄԷՔ Գ (3) / ԵՂԱՐԱՔԱ / ... [ՊԱԽ]ՂՈՍ, ՎԷԼԻՃ/ԱՆ ԿԱՆԿՆԵՑԱՔ Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՅՍ / ԱՐ/Ե/ԻՇԱՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱԻՐ/Ն ԻՍ ԱՆ/ԻՆ/ [ԵԻ Հ]ԱԻՆ ԻՍ ԵԱ/ՀՈՒՄԻՆ / ԲՎ ՌՃԷ (1568)» (գծ. 6, նկ. 1)։

7. Տապանաքար, օրորոցաձև, Հյուսիսային կողմին՝ վարդապետի տեսարան, Հարավային կողմին, խորաններում՝ երեք խաչ և եռատող արձանագրություն։ Արևելյան կողմին՝ պարզ խաչ և տարեթիվը։ Ընթերցումը թեպետ է. «...ՀԱՍԱՆՍ ԱՐ/ԱՍ/Ի [.../ՅԻ]Շ(Ա)Տ(Ա)ԿՆ ԽԱՅ ... ՄԷԼԻՔԱՆ/ԻՆ/ .../ԲՎ ՌՃԷ էՐ (1638)» (գծ. 7)։

8. Տապանաքար, ուղղանկյունաձև, բարձրիկ, Հյուսիսային կողմին՝ երեք խաչ, հարավային կողմին՝ Հյուսկեն զարդամոտիվներ և արձանագրություն. «ԲՎԱԿԱՆ ՀԱՅ/ՈՑ ՌԼ (1581)։ ՑԱՅՍ է ՀԱՆԳ[ԻՍ]Տ ԹԱՀԻՐԻ, ԵՂԱ/Ա/ՐՔ, ԱՆՄԵՂԱԴԻՐ ԼԵՐՈՒՔ ՎԱՐՊԵՏՆ ՍՈՐԱ / ՄՈՄԿ/ԱՅ. / ԺԱՄ/ ԱՆԱԿ ՉԷՐ, / ԿԱԷԼ(?)»։ Վիճագրից հայտնի է դառնում XVI դարի նոր քարգործ վարպետի՝ Մոմիկի անունը, որն այլուր վկայված չէ (գծ. 8)։

9. Խաչքար, կանգնեցված է ցածր պատվանդանին։ Թիկունքին ունի հողմնահարված արձանագրություն (ընթերցվում է մասամբ). «.../...ԱՆՍ ԿԱՆ/ԳՆԵՑԻ ՉԱ/ԱՅՍ Ի Փ/ԲԿՈՒ/ ԻԻԻ/Ն/ ՀՈԳՈՑ ՀԱ/ԻՐ/Ն ԻՄՈՑ ԱՇԱ / ..ԱՆԻՆ ԵԻ ՄԱԻՐ/Ն ԻՄՈՑ ԹՈՒԲ/...ն. ... ԵԻ ԱՐ/Ն/ՈՑ ՍԵՐ ԱՌ / ... / ...ԿԻՆ» (գծ. 9)։

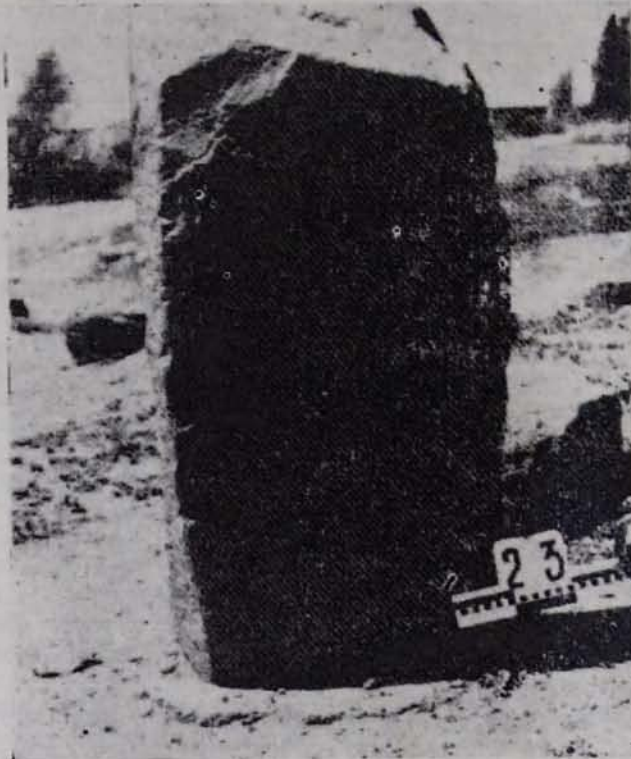
9 Տապանաքարի արևելյան կողմի լուսանկարը չլինելու պատճառով արձանագրության տարեթվի գրչական շենք ներկայացնում։

10. Տապանաքար, օրորոցաձև, կոտրված: Հարավային կողմից երևում են երբեմնի արձանագրությունից առանձին տառեր: Հյուսիսային կողմից՝ կենցաղային տեսարան և տարեթիվ. «ԹՎ ՌՃԼԴ (1685)» (գծ. 10):

11. Տապանաքար, ուղղանկյունաձև: Հյուսիսային կողմից՝ կենցաղային քանդակներ, հարավային կողմից՝ խիստ հողմնահարված երեք խաչ:

Հորիզոնական նիստին փորագրված է մեկ տող արձանագրություն. «ԱՏՍ Է ՀԱՆԳԻՍՏ ՍԱՐԳՍԻՆ»: Թվագրվում է XVI—XVII դդ. (գծ. 11):

12. Խաչքար, կանգնեցված է գետնին: Հավասար պատվանդանին քիվի և եզրագծերով փորագրված է երեք տող արձանագրություն: Ուշագրավ է, որ առեղծվածից սկսված գրերի ուղղությունը (ձախից աջ) խախտվում է: ԿԱՆԿ-

Նկ. 1

ԼՆ]ԵՑԱՑ ՋԽԱԶՍ բառերը գրված են աչից ձախ, շրջագիր, ՀՈԳՈՑ բառը՝ ճիշտ ձևով, իսկ ձախ եզրագոտի: գրերն անընթեռնելի են. «ԵՍ ԹՈՊԷՍ ԿԱՆԿԼՆ]ԵՑԱՑ ՋԽԱԶՍ ՀՈԳՈՑ [...]ՐՋԻՆ ՆԻ.....» (գծ. 12):

13. Տապանաքար, օրորոցաձև: Արևելյան կողմից պարզ խաչապատկեր: Հյուսիսային կողմից՝ կենցաղային տեսարան: Հարավային կողմից՝ խորաններում ներփակված երկու խաչ և արձանագրություն. «ԵՍ ՂՈՒԻՍ ԿԱՆԼԿԼՆ]ԵՑԻ ԽԱԶՍ ՈՐԴԻ ԼԻՄ ՈՎԱՆԷՍԻՆ, ԹՎ Ռ (1551)» ՈՐՆ ! ԱՇԹ / ԷՏ / ԱՋ ԻՐԵԼԿ / ՏԱՋՐԱՋԻ(?), ՈՐ ՃՈՂԵՑ ՄԻՇՈՑԼՆ.....ՏԻՔ(?)» (գծ. 13, Նկ. 2):

14. Խաչքար, կանգնեցված ցածր պատվանդանին: Վերնամասի բացակայության պատճառ-

ով քարի ստորին մասում պահպանվել է միայն արձանագրության շարունակությունը (մեկ տող). «[...] ԻՆՋ ՆԻ ԱՄՈՒՍԻՆ ՄԵՐ ՂԻՍԱՐԼԵՆԻՆ, (իմա՝ ՆՂԻՍԱՐԵՍԻՆ): Խաչքարը (նաև արձանագրությունը) համարում ենք XVI—XVII դդ. գործ (գծ. 14):

15. Տապանաքար, խաչապատկերներով և կենցաղային քանդակներով: Արձանագրությունն սկսվում է հյուսիսային կողմից, շարունակվում հարավային և արևմտյան կողմերին. «Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽԱՆՍ ՊԱՊԻՆ, ՄԷԼԻՔ(Է)ԿԻՆ, ՈՐԴԻ / ԱՏԻՃԱՆԻՆ, ԹՎ ՌՃԼԴ (1683)» (գծ. 15):

16. Խաչքար, բարձրավանդակով մշակմամբ: Ընկած է ավերակ եկեղեցուց հարավ. մասերիկ (նազրա) գետի ափին, կամրջից մոտ 70 մ հե-

ուս: Քիվս ունի Լրկտող արձանագրություն. ՔՎ Ռ (1551) ևՍ ԲԱԼԻՍ ԿԱՆԿՆԵԾԻ Խ(Ա)ՉՍ՝ Լ՛ՐԱԼԻ ԻՄ ԷՏԿԱՐԻՆԱ (գծ. 16):

Գ) Ժամանակակից գեղեզմանոց

Գտնվում է գյուղի արևելյան կողմում, Մաս-րիկ գետի աջ ափին: Վերջին տարիներին բնա-կիչները դեռևս մյուս մասերից այստեղ են տե-ղափոխել 7 խաչար և օգտագործել որպես տա-պանարար (կան նաև խաչքարերի բեկորներ): Արձանադրված են Լրեքը:

նկ. 2

17. Խաչքար, խիստ մամռապատ է և հողմնա-հարված: Քիվին փորագրված է մեկ տող արձա-նագրություն. «Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՉ[Ս] ԲԱՐ[ԷՆԱԼԻՍ] ՍԱՐԳՍԻՆ, ՔՎ ՌԽԹ (1600)» (գծ. 17):

18. Խաչքար, Գտնվում է Նախորդից մոտ 10 մ հեռու, երկաթե ցանկապատի մեջ: Քիվին և ստո-րին մասում փորագրված է երկտող արձանա-գրություն. «Ս(ՈՒՐ)Բ Խ(Ա)ՉՍ ԲԱՐԷՆ[ԱԼԻՍ] ՆՈՎԱԳՐԻՆ, ԿՈՂԱԿ[Ի]Յ ԱՊԱՍ[ԻՆ]Ի, ՔՎ ՌԿԹ (1620)» (գծ. 18):

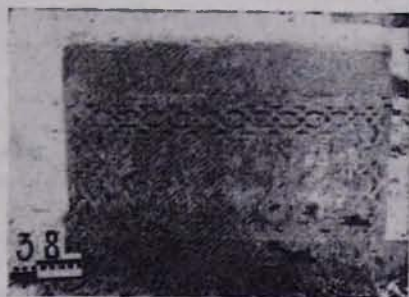
19. Խաչքար, ունի Մխիթար Մարգարյանի գե-րեզմանի մոտ, Երկաթե ցանկապատի մեջ: Հողմ-նա հարված է և սեպացած: Եղրագոտու վրա փո-րագրված արձանագրությունից կարդացվում են ԿԱ[Ն]Գ[Ն]ԵԾԻ Խ[Ա]Չ[Ս] րառերը:

20. Խաչքար, գտնվում է Մելիք-Շահնազար-յանների տոհմական գերեզմանոցում: Ս. Գ. Բարխուդարյանի այցելության ժամանակ ագուց-ված է եղել ունի Գասպարյանի տան պատին: Երևացել է միայն թիկունքը¹⁰, ուստի չի նը-կատվել քարի արձանագրության երեսին, վարդյա-կի տակ, բուռնական զարդերի հետ միահյուսված սարկիվը՝ «ՔՎ ՌՃԽԷ (1698)» (գրչանկարը լուսանկարի անորակ լինելու պատճառով չենք ներկայացնում):

21. Տապանաքար նույն գերեզմանոցում (եղել է Բագուհի Սախյանի տան բակում): Օրորո-

ցած է, կենցաղային տեսարաններով ու խաչա-պատկերներով: Հրատարակության մեջ բաց են թողնվել Տ(Է)Ր բառը (ալն կա գրչանկարում)¹¹ և տարեթվի միավորը: Այս մասնակի լրացում-ներից հետո արձանագրությունը կարդացվում է հետևյալ կերպ. «Ս(ՈՒՐ)Բ ԽԱՉՍ՝ ԲԱՐԷՆԱԼԻՍ ԱՊԱՍԻՆ, ՈՐԴԻ Տ(Է)Ր ՄԷԼԻՔՍ[Է]ԹԻՆ, Թ[Ո]ՐԻ ԱՏԻՃԱՆՆ, ՔՎ ՌԿԹ (1713)» (գծ. 19):

22. Ապրհամի խաչքար: Կանգնեցվել է գյուղի հին գերեզմանոցում Հուշարձանների պահպան-ման և օգտագործման վարչության գիտաարտա-դրական արվեստանոցի աշխատակիցների կողմից

նկ. 3

1981—1982 թթ. բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ: Հրատարակված տեքստում¹² բացա-կայում է միայն տարեթիվը, որ փորագրված է մեծ խաչի թևի երկու կողմերում՝ «ՔՎ ՌԻԿԻ (1576)» (գծ. 20):

23. Խաչքար նույն գերեզմանոցում: Բարեկարգ-ման աշխատանքների ժամանակ կանգնեցվել է անմշակ պատվանդանին: Արձանագրության հրա-տարակության մեջ «ամիրա» տեղինը պատա-հականորեն դարձել է Սահակ (անձնանուն)¹³, բաց են թողնվել ՀԱ(ՄԱՋԱՍՊ)Ս կամ գուցե ՀԱ- (ԿՈՐ)Ս անձնանունը և մեծ խաչի ստորին թևից ձախ փորագրված ՋՈՐԳՈՅ է բառակապակցու-թյունը, որ, սակայն, կա գրչանկարում (գծ. 21):

24. Տապանաքար Ժանիպէկի, նույն գերեզմա-նոցում: Ավելացնում ենք հյուսիսային կողմի փորագրված տարեթիվը, որ պակասում է հրա-տարակության մեջ¹⁴. «ՔՎ ՌՃԽԱ (1692)» (գծ. 22, նկ. 3):

Հ. Վ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

¹¹ Նույն տեղում, էջ 342, արձ. 1382:

¹² Նույն տեղում, IV, էջ 337, արձ. 1368:

¹³ Նույն տեղում, էջ 336, արձ. 1367:

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 337, արձ. 1370:

¹⁰ ԴՉՎ, IV, էջ 341, արձ. 1380: